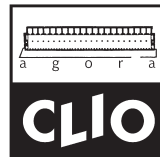

Todor Kuljić

PROGNANI POJMOVI

Neoliberalna pojmovna
revizija misli o društvu

Beograd, 2018

Sadržaj

Predgovor	9
Uvod	
<i>promene kapitalizma i promene pojmova</i>	13
1. Pojmovna istorija:	
<i>izvori, teorija i kritike</i>	29
1.1. Začeci	30
1.2. Kozelekove pojmovne istorije	33
1.3. Kritike Kozeleka	47
1.4. Pojmovi moći i pojmovi kritike	53
1.5. Pojam i diskurs	56
2. Istorijski pojmovi:	
<i>veza analitičkog i delatnog aspekta</i>	63
2.1. Refleksivnost pojmovne istorije	67
2.2. Epistemološke granice upotrebe pojmova	69
2.3. Zauzimanje pojmova	76
2.4. Antikapitalizam: moć i bespomoćnost pojma	83

3. O pravdanju savremenog kapitalizma:	
<i>hegemoni idejni okvir poslesocijalističke</i>	
<i>pojmovne istorije</i>	91
3.1. Seobe kapitala	99
3.2. Digitalizam kao ideologija	103
3.3. Ideološka involucija	111
3.4. Melodrama levice	119
3.5. Antikapitalizam protiv skandala zatvorene budućnosti ..	123
4. O pravima s kojima smo rođeni:	
<i>materijalno prirodno pravo i socijalna pravda</i>	
<i>od Karla Marksa do neoliberalizma</i>	131
4.1. Razvoj prirodnog prava	135
4.2. Maks Veber i prirodno pravo	140
4.3. Prirodno pravo i kritika pozitivizma	146
4.4. Relativizacije socijalne pravde	150
4.5. Pravda odozgo i pravda odozdo	155
5. Materijalno prirodno pravo u misli Ljubomira Tadića:	
<i>zapuštanje ili diskontinuitet</i>	161
5.1. Pojmovna objašnjenja promene opredeljenja	163
5.2. Činioci promene opredeljenja	165
5.3. Tadić i njegovi tumači	167
5.4. Antikapitalizam Lj. Tadića	173
5.5. Utopija i nada	176
5.6. Napetost između opredeljenja i angažmana	179
6. Altruizam, filantropija i humanizam:	
<i>pojmovnoistorijski aspekti solidarnosti</i>	185
6.1. Verzije altruizma	187
6.2. Filantropija	190
6.3. Humanizam	194

6.4. Endru Karnegi	202
6.5. Tipovi filantropa	206
6.6. Filantrokapitalizam	213
7. Socijalna revolucija:	
<i>arheologija prognanog pojma</i>	225
7.1. Pojam revolucije	227
7.2. Treba li revoluciji međunarodni oslonac?	232
7.3. Nestabilni predozirani kapitalizam	234
7.4. Nejednakost kao bolest demokratije	238
7.5. Antikapitalizam lišen organizacije	241
7.6. Promene revolucionarnog detonatora	247
7.7. Činioci slabljenja legitimnosti revolucije	250
7.8. Razvoj sistema opštenja	252
7.9. Društvena struktura i akteri revolucije	256
7.10. Kriza veze teorije i prakse	260
7.11. Koalicija diskursa: nenasilje i tranzicija	265
8. Socijalna pravda u XXI veku	275
8.1. Pojam	276
8.2. Evolucija pojma	277
8.3. Granice kritike nejednakosti	281
8.4. Upotreba socijalne pravde	285
8.5. Potiskivanje socijalne pravde	290
8.6. Činioci neeksplozivnosti nepravde	295
8.7. Pojmovni surogati nepravde	299
9. Oproštaj od socijalne pravde:	
<i>kritika suženog normativnog okvira</i>	
<i>neoliberalnog diskursa o pravdi</i>	307
9.1. Nejednakost kao uslov slobode	310
9.2. Svakome svoje	312

9.3. Tržište podstiče inovacije	318
9.4. Relativizacija pravde globalizacijom	320
9.5. Produktivnost isključuje solidarnost	324
9.6. Sužavanje normativnog okvira	326
9.7. Imanentna i transeuntna socijalna pravednost	332
9.8. Razložni pluralizam i razložna istoričnost	337
Zaključak	347
Summary	357
The Banished Concepts: The Neoliberal Conceptual Revision of the Social Thought	357
Literatura	365
Indeks ličnih imena	381

Predgovor

Na polju teorije vode se važne bitke oko promene društva. Jezgra sukoba su društvenonaučni pojmovi, potiskuju se stari i uvode se novi. Ovim promenama bavi se pojmovna istorija čija su načela u ovoj knjizi korišćena. Istraživanje ima više ciljeva. Treba sociološki pokazati da se prošlost ne može prepustiti hronološkoj naraciji klasične historiografije. Zato valja (1) objasniti osnovna načela pojmovne istorije kao naučne discipline, a zatim (2) njihovom primenom ispitati upotrebljivost nekoliko ključnih prognanih i revidiranih pojmova u neoliberalnoj misli o društvu. To dalje znači predstaviti izvorni kontekst nastanka izabranih pojmova, zatim savremeni kontekst njihovog progona i, najposle, ispitati mogućnost njihove aktuelne primene. Neke važne a skoro zaboravljene pojmove (humanizam, materijalno prirodno pravo, socijalna revolucija) trebalo je „iskopati“ da bi se bar malo spasili od čuđenja narednih generacija kojima će biti egzotični i anahroni. Reč je o pojmovima kojima se istražuju nejednakosti u društvu. Narodni istraživački cilj je (3) prepoznati društvene uslove novog opojmljavanja istorijskog i savremenog iskustva u promenama savremenog kapitalizma i u izmenama načina njegovog pravdanja. Nepreglednost velikog poslesocijalističkog idejnog zaokreta od kraja XX veka u ovoj knjizi redukovana je kontrastnom analizom samo nekoliko ključnih pojmova koji su sociološki obrazloženi i istorijski praćeni. Izoštrena je razlika između socijalnog XX veka, s jedne, i neoliberalnog našeg doba, s druge strane, poređenjem vodećih društvenonaučnih diskursa i pojmova. Reč je o suočavanju dva doba na nivou udarnih diskursa

levice i desnice. U pojmovima koji su umreženi u diskurse zgusnute su različite methodske i teorijske pretpostavke i pristupi, različite vizije poželjnog društva, suprotne vrednosti i smislovi.

U knjizi nije teško uočiti prioritete činioce i pojmove ni idejni izvor prema kome, kako se izrazio Erik Hobsbaum, imam dug koji ne mogu vratiti. To je i dalje aktuelna misao Karla Marksa. Kao što u religiji jeres nadživljava uništenje jeretika tako ni sa slomom evropskog socijalizma nije iščezao marksizam koji je ovde promišljan u dvostrukom smislu: na Marksovom tragu definisani su ključni pojmovi, a njegova misao ocenjena je kao najinkluzivniji analitički okvir za uključivanje raznih nemarksovskih pristupa prošlosti. Zašto? Zato što je teorijski konzistentnije u marksovski višeslojni okvir različitih hijerarhija i nivoa analize (od ekonomske eksploatacije društvenih grupa do otuđenja pojedinca) uključivati npr. plodne postavke Maksa Vebera ili Karla Šmita, nego obrnuto. Upravo je u rečenom smislu pojmovna istorija, disciplina nemarksističkog idejnog porekla, u ovom istraživanju važan „ugrađeni“ teorijski sastojak. Marksistički pristup je obogaćen pojmovnom istorijom i primenjen na tumačenje neoliberalne misli o društvu.

U pomenutoj hijerarhiji teorijskih okvira diskurs o materijalnoj socijalnoj pravdi spontano se nametnuo kao središnja tema. Pravda ove vrste nije shvaćena samo kao stanje koga nema nikad dovoljno i koje je uvek odgođeno, pa se stalno mora unapređivati i osvajati, nego i kao situacija jednog prognanog pojma iz koje nije izvučena dovoljna pouka. Da bi se ublažio ovaj propust trebalo je kritički razmotriti hegemoni, ali suženi normativni okvir socijalne pravde u savremenoj neoliberalnoj misli. Poređeno je realno stanje nejednakosti u našem i prošlom veku, ali i način opojmljavanja oba stanja. Valjalo je i odgovoriti na pitanje zašto su promenjeni kriteriji pravednosti. Pri tome realnost nije izjednačena s realističnošću, tj. s predstavom i s mogućnostima koje nameću vladajuće snage. Da je realistična, kritika socijalne nepravde ne bi mogla biti realna. Realna postaje tek kada se drži kriterija koji su iz hegemone realistične perspektive nemogući. Drugačije rečeno, socijalna pravda je nemoguća i nerealna ako se posmatra samo sa stanovišta suženih mogućnosti koje nudi savremeni kapitalizam. Uslov njenog ostvarenja jeste odbacivanje zadatih realističnih neolibe-

ralnih mogućnosti jednakosti. A to znači prekoračiti prag hegemonne epohalne svesti koja na razne načine relativizuje i omalovažava socijalnu pravdu shvatajući je kao višak nasilja ili kao višak iluzija.*

U Zrenjaninu,
decembra 2017.

---

* Istraživanje je rađeno u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ br. 179035, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

promene kapitalizma i promene pojmova

„Ništa nije praktičnije od valjane teorije“ (Kurt Levin)

Najopštije govoreći društveni uslovi novog pojmovnog zaokreta u misli o društvu sadržani su u političkim i ekonomskim promenama kapitalizma od kraja XX veka, a koje su pariski filozof Žan Ransijer i britanski sociolog Kolin Krauč još poodavno nazvali postdemokracijom, pojmom koji bi se najsazetije mogao prevesti još starijom sintagmom „demokratija bez naroda“ Morisa Diveržea. Kraj hladnog rata bio je početak skokovitih promena kapitalizma, ali i strateških pojmova u misli o društvu. Promene bića beskonkurentskog kapitalizma tražile su promene pojmova u svesti.

Ukratko o promenama bića. Krupni kapital se s globalizacijom izmakao zakonima nacionalne države nesmetano ulažući u proizvodnju u zemljama s jeftinom radnom snagom, slabim sindikatima, nižim porezima i socijalnim i ekološkim standardima. Jača finansijalizacija, tj. osamostaljuje se novčani bankarski sektor kapitala (Koka, 2016, 91–97) i privatizacija javnog sektora. Upadljiva je neravnomernost između erozije moći formalnodemokratskih ustanova građanske pravne države, s jedne, i snažne pluralizacije novih identitetskih grupa, s druge strane. Jača uticaj privilegovanih elita i moćnih interesnih grupa koje kontrolišu medije. Na delu su različite delatne logike demokratije i kapitalizma (Demirović, 2016, 289–290). Na jednoj strani šire se građanske slobode i naponi za civilizovanjem kapitalizma. Na drugoj, krupni kapital ra-

znim ilegalnim i legalnim lobiranjem utiče na politiku, a kada mu nacionalne državne mere ne odgovaraju beži iz države. U međunarodnoj politici se od septembra 2001. otvoreno suspenduje i guši demokratija u ime sigurnosti i pokreću novi kolonijalni ratovi vodećih kapitalističkih država koje prati ekspanzija novih borbenih pojmova i nove vizije neprijatelja (osovina zla, terorizam). Ratove prati novi tehnološki elektronski naddržavni vojnopolitički nadzor (internet, dronovi), slabi međunarodno pravo, stvaraju se nove države u Evropi. Učvrstile su se destruktivne nejednakosti koje sprečavaju pravednu raspodelu životnih šansi. Rast siromaštva, migracije i međunarodni terorizam obeležili su početak XXI veka. Socijalno okruženje i prirodno okruženje uzajamno se pogoršavaju, a upravljanje migracijama nameće se kao novi zadatak socijalne države (Meyer/Schwan, 2018, 59–61). Kontrola privredne moći, socijalno oblikovanje promena izazvanih digitalnom revolucijom, promena klime i masovne migracije traže novu verziju socijalne države. Interesi krupnog kapitala kose se s predstavničkom građanskom demokratijom, menja se priroda slobodnog najamnog rada, a sve fluidniji prekarijat zamenjuje homogenu radničku klasu. Ako bi se suština neoliberalizma XXI veka pokušala dočarati jednim procesom i jednim događajem onda bi se u prvom slučaju moglo reći da pravi cilj pozajmljivanja novca državama nije profit, već beskonačno obnavljanje duga koje dužnika održava u stanju zavisnosti i podređenosti (Žižek, 2015), a u drugom podsetiti da se 2017. krupni snažni ljudi za poljske radove, afrički migranti, legalno prodaju na aukciji robova u Libiji za oko 400 dolara (Dernbach, 2017; Ruhl, 2017). U oba slučaja reč je o dugu. Siromašni robovi-migranti ne mogu novcem otkupiti slobodu, a još manje to mogu države koje produžavanjem roka otplate tonu sve dublje u dužničko ropstvo. Zato savremena spona neoliberalizam–dug–ropstvo nije metaforična nego materijalna, direktna ili posredna. Neoliberalne svetske sile su vojnom intervencijom destabilizovale sever Afrike i Bliski i Srednji istok, pokrenule obimne migracije i obnovile tržište robljem u XXI veku. Pomenuti proces i događaji jesu dve markantne strane veze neoliberalizma i ropstva. Spaja ih dug, ali ne običan, zele-naški, nego dug okamaćen podjarmljivanjem.

Savremeno neoliberalno podvlašćivanje ima i scenario. Kanadska novinarka Naomi Klajn je upozorila na planske šok-terapije kapitali-

zma (Klein, 2007). Posle vojnih poraza ili privrednih katastrofa uvo-
di se široka privatizacija: takvo je bilo čileansko čudo nakon rušenja
Pinočea 1973, zaokret Kine pod Dengom nakon nemira u Pekingu
1989, V. Britanija za vlade M. Tačer nakon Foklandskog rata, Rusija
pod Jeljcinom nakon neuspelog vojnog puča i zabrane KP SSSR-a,
Irak nakon vojnog upada SAD. Uvek je nakon katastrofa stradala so-
cijalna država. Međunarodni monetarni fond i Svetska banka bili su
posrednici ovih procesa. Bilo je upadljivo kako se nakon političkih ili
prirodnih katastrofa koristi dezorijentisanost i pometenost stanovni-
štva da bi se sprovele nepopularne reforme. Šok-strategija je izmenila
svet, jer je globalni kapitalizam koristio krize i katastrofe za brzu pri-
vatizaciju. Još više od toga, šok-strategija postala je tehnika vladanja
(Klein, 2007). Nepopularne neoliberalne promene sprovode se uz sa-
dejsstvo katastrofa i šokova kao u Jugoslaviji 1990-ih tokom i nakon
građanskog rata. Neoliberalizam jeste spoj katastrofa i šokova zato
što je svaka katastrofa prilika za novu ideologiju, novu ekonomiju,
novi identitet. Svaka pometnja stvara nesigurnost, a ukoliko se po-
metnjom vešto upravlja, može se, čak i ako se iz pometnje ne stvori
nova saglasnost, pouzdano paralisati otpor podvlašćenih. Neravno-
merna dinamika kapitalizma s kraja XX veka i nepredvidive promene
ekonomije, politike i društva tražili su i promene naučnog aparata
misli o društvu, novo opojmljavanje realnosti. Subjekt je stvaralačka
društvenonaučna inteligencija, delegat i agent nove pojmovne hege-
monije, proizvođač saglasnosti, ali i procenjivač obrazaca i pojmova
koji kroje saglasnost.

U ovoj knjizi istražuju se promene samo nekoliko strateških dru-
štvenonaučnih pojmova. Promene pojmova su predmet pojmovne
istorije. Reč je o čitanju promena društva preko promena pojmova za
njihovo objašnjenje. Pri tome se istraživanje nije sužavalo samo na poj-
move nego je valjalo ispitati i šire diskurse ili semantičke mreže prog-
nanih pojmovnih sklopova kojima su u XX veku tumačene snažne
društvene promene: materijalno prirodno pravo, socijalna revolucija,
humanizam i socijalna pravda. Prevladavanje leksikonske tradicional-
ne analize centrirane oko izolovanih pojmova oslanja se na socijalnoi-
storijsku analizu diskursa (šire mreže pojmova) i na kritiku ideologije
koja ne poistovećuje društvenu uslovljenost pojmova s procenom nji-

hove saznavne vrednosti. Ovaj pristup je obuhvatniji od uže pojmovne istorije (istorije kao leksikona) jer pokušava da grupiše šire teorijske konstelacije i pojmovne mreže. Dakle, nije predmet analize jedan pojam nego su u središtu odnosi među pojmovima, tj. celina kao uzajamni sklop povezanih misaonih kategorija koje usmeravaju traganje za suštinom doba. Kako nazvati ove umrežene idejne sklopove? Da li su to vodeći, hegemoni, borbeni ili društvenointegrativni pojmovi? Možda je preciznije reći da treba pratiti opšte tokove zaokreta hegemonog diskursa na razmeđi XX i XXI veka, zatim potiskivanje konkretnijih starih i nametanje novih pojmova i različite moći koje iza njih stoje. Samorazgradnja levice centrirane oko radničkog pokreta kao subjekta promene okončana je sa slomom evropskog socijalizma. Istovremeno je počeo jedan od ključnih semantičkih procesa ignorisanjem i prognom pojmova najamni rad, kapital, višak vrednosti, eksploatacija, kapitalizam, zatim nastavljen laganim uvođenjem diskursa tranzicija–transformacija–preduzimačko društvo, da bi se tek početkom XXI veka promena počela otvorenije nazivati restauracijom kapitalizma u čijem je jezgru neskrivena apologija profitabilnosti. Bilo bi pogrešno ovaj pojmovni zaokret redukovati na smenu pomenuta dva diskursa. Nije, naime, samo marksizam potisnut iz hegemone epohalne svesti nego je i diskurs reformističke socijaldemokratije centriran oko socijalne države organizovanog kapitalizma poražen od moći koju je krčila nova neoliberalna delatno zgusnuta semantička mreža pojmova. Suočavanjem nekoliko ključnih pojmovnih mreža trebalo bi pokazati da su vodeći pojmovi u misli o društvu važni indikatori društvenopolitičkih promena, markeri realnih društvenih napetosti, ali i poželjne vizije društva. I naravno da su povezani s moći, pa su otuda i diskursi. Uza sve to valjalo je bar ovlaš nagovestiti način kako da antikapitalistički diskurs prevlada savremeni defanzivni položaj i postane značajan kao što je bio u prošlom veku? Kod odgovora na ovo pitanje polazište je kritika političke ekonomije, a pojmovna istorija je uža teorijska matrica. Nije to sistematski pregled ideoloških pojmova koji pravdaju kapitalizam, niti je goli opis stanja pojmova, nego je normativno kritički osvrt. Iako istraživanje nema holističku pretenziju da razmotri stanje idejne celine pravdanja savremenog kapitalizma, ono uvek ima na umu strukturu ove celine u kojoj se iza pluralizma skriva nasilje.

Nemački sociolog Niklas Luman je manipulativni jezik nazvao „lingua blablativa“ držeći da je lako prozreti maglu koju dižu reči. Međutim, izgleda da je Lumanova sintagma više igra reči zato što je potrebno čak i stručnjacima dosta napora da dekonstruišu ciljeve koji stoje iza nove retorike. Kako bilo, semantička strana podvlašćivanja nije nevažna. Ako se bar delom složimo s tim da jezik određuje način na koji shvatamo stvarnost i to tako što pojmovi razdvajaju važno od nevažnog, ili, kako se nemački politikolog Martin Grajfenhagen još pregnantnije izrazio, da onaj ko stvarima daje ime njima i vlada, pa da otuda definicije kroje realnost, onda pojmovna istorija jeste ključ istraživanja prošlosti. Još više od rečenog, kod kontrole pojmovne funkcije jezika nije reč o diktiranju jezičkog stila termina nego o nametanju strukturne moći. O tome ne svedoči samo novi inovativni žargon misli o društvu nego i obični primeri iz tekućeg službenog jezika koje šire novinari, a koje lansiraju lobisti. Tako, kada političari kažu da je potrebna reforma onda to obično nagoveštava stezanje kaiša, kresanje penzija i budžetskih izdataka. Ili kada se zalažu za fleksibilizaciju, elastičnije odnose, to znači da je potrebno ojačati tržišne zakone u sferi rada, a što opet podrazumeva lakše otpuštanje i privremeno zapošljavanje radnika. Jačanje vlastite inicijative jeste mantra za prevaljivanje odgovornosti na građane za traženje posla, liberalizacija tržišta rada i kritika birokratije znače slabljenje kontrole nad tržištem rada, a jačanje konkurentnosti podrazumeva smanjenje troškova kapitalu za zdravlje i penzije, tj. rasterećenje kapitala od suvišnih dažbina (Baumann /Hebel, 2016). Najopštije govoreći, reč je o jeziku manipulacije. Tako stvari izgledaju kada nam govore političari, lobisti i novinari. To je ikea-jezik. Svaka sintagma je unapred pripremljen deo koji se ugrađuje u retoričku celinu.

Druga strana dubokih semantičkih promena jeste progon starih pojmova. Kao i prodor svake nove retorike tako i progon pojmova u misli o društvu ima vlastiti ritam koji čine kraće faze udarne promocije nove emfatične semantike i duža doba njenog posvakodnevljavanja i stabilizovanja. Međutim, i stari pojmovi se mogu zadržavati i na novi način dodatno „oplemenjivati“. Ali za to je potrebno da su dovoljno apstraktni i rastegljiviji (kao npr. demokratija, sloboda, pravda) da promena sadržaja ne bi narušila njihov kontinuitet. Slično je i s

kombinacijama istorijskih pojmova koje se takođe mogu dugo održavati („Sloboda, jednakost i bratstvo“ ili „pravna država“). Apstraktni pojmovi se ne odbacuju zato što im sadržaj po prirodi nije do kraja jasan jer ne obuhvataju konkretne vidljive predmete nego uopštene odnose. Korisni su jer su lični praznim neispisanim papirima u koje svako može upisivati po želji vlastite vrednosti: vlast, podvlašćeni i razni analitičari. Najfrekventniji istorijski pojmovi jesu rastegljive reči čiji je obim sporan: npr. jednakost (označava socijalnu, nacionalnu, ali i jednakost svih hrišćana pred bogom). Zbog slične apstraktnosti je i negativno definisana sloboda od (nacionalnog, klasnog ili od inoveruskog ropstva) stolicima opstajala kao pozitivan pojam. Razni režimi kitili su se ovim terminom: sticanje slobode i nezavisnosti od pape, od kolonijalne metropole ili od vojnog lagera, ukidanje ropstva, pravo na slobodno odlučivanje itd. Samo naizgled jasan, pojam slobode imao je vrlo šarolik sadržaj.

Premda su apstraktni pojmovi evergrin, ipak nisu bili podjednako politički upotrebljivi u raznim dobima. Diskurs sačinjen od trojnog slogana sloboda, jednakost, bratstvo (LEF) dugo je bio aktuelan. Zašto je ova kombinacija pojmova s pamtljivom metrikom i ritmom dugo bila delatna i koji su bili činioci njenog slabljenja? Nemački komunikolog Klaudija Fras podseća da je trijadna pojmovna formula iz Francuske revolucije bila ustaljeni retorički obrazac koji je dugo uspešno sažimao raznolike protestne zahteve. Osim toga, formula je i patetična, pa uspešno apeluje na osećanja i može biti osnova raznih ideala (Fraas, 1999). Revolucijama su potrebne patetične formule jer pokreću masovne emocije ljubavi i mržnje. Emfazom se uspešno homogenizuju i sažimaju raznorodna htenja. Pored opšte upotrebljivosti u svakom dobu, postoje u svakom društvu i posebne pretpostavke za prihvatanje određenih mišljenja, osećanja i delanja. Nakon 1945. LEF je bila aktuelna u Francuskoj 1968, a u Nemačkoj i 1989. U ideologiji razvijenog socijalizma još duže jer Oktobarska revolucija nije razdvajana od Francuske revolucije. Nerazdvojivost dve revolucije trajno je aktuelizovala pojmovno trojstvo LEF. Tek je demonizacija revolucije iz 1789. u Francuskoj 1970-ih bitno smanjila uticaj Komunističke partije Francuske i levice na Zapadu. A slom evropskog socijalizma 1991. je ovu pojmovnu trijadu još više deaktuelizovao. Neoliberalizam je uspešno nametao

nove vrednosti čiji su nosači postali novi probojni pojmovi. Danas svet više ne tumačimo pojmovima kapitalizam, socijalizam, revolucija, klasna pravda, samoupravljanje i sl., ali ne zbog idejne zasićenosti, nego otuda što su uspešno nametnuti drugi pojmovi: globalizacija, evropeizacija, tranzicija, transformacija, menadžment, socijalno uključivanje i isključivanje. Apstraktni patos LEF nije *kul* u neoliberalizmu. Povrh svega, depatetizacija LEF u antitotalitarnom sklopu tumačenja Francuske revolucije bila je važan uslov šireg kontinentalnog progona dvadesetovekovnog klasnog diskursa. Anahronizacijom klasne pravde, humanizma, prirodnog prava i revolucije menjao se, burdijeovski rečeno, retorički ukus, ali ne spontano nego planski. Najpre tako što su pobedničke snage 1990-ih odmah nametnule misli o društvu nove pojmove za označavanje promena, a koji su s vremenom planski pretvarani u novu ortodoksiju otpornu na promene. Ono što je početkom 1990-ih bilo smešno i čudno vremenom se skoro normalizovalo (izmišljeni praznici, novi spomenici i nove verzije prošlosti). Bošnjaci i Romi su danas već postali ortodoksni pojmovi. Ko još pamti Cigane i Muslimane na Balkanu ili Makedonce kao Južne Slovence? Kako to biva u kolektivnom pamćenju, nove generacije lakše prihvataju zatečenu retoriku zato što ne pamte raniju. Dakle, progon pojmovi je složen proces koji ima početne udarne prelomne faze (uvođenje novih pojmova nakon krupnih promena i prevrata), zatim lagano posvakodnevljavanje i rutinizaciju (uz demonizaciju i ironizaciju ranijih pojmova i prošle budućnosti) i na kraju pretvaranje u ortodoksiju (dogmatizovanu hegemonu retoriku). Kao i kod drugih idejnih tokova i ritam izmene pojmova zavisi od snage centara idejnog uticanja (spone i srazmere političkih i naučnih krugova i svesti), trajnosti potreba vladajućih snaga koje nadziru širenje idejnog uticaja, idejnog i praktičnog otpora podvlašćenih, ali i od naročite generacijske zasićenosti prošlim. Na istorijskim prekretnicama su, po pravilu, aktuelni pojmovi prepuni emfaze i patosa (versko, nacionalno ili klasno oslobođenje, jednakost, pravda), a nakon toga postaju konjunkturni hladniji birokratizovani pojmovi lišeni patosa (modernizacija, globalizacija, marketing, inkluzija i sl.).

Ritam pojmovnih promena može se istorično raspoznavati marikiranjem veze između istorijskih društvenih struktura i njihovih epohalnih svesti. Nekoliko istorijskih primera može dočarati različite

epohalne pojmovne sklopove. Kako je sugestivno pokazao italijanski semiolog i istoričar Umberto Eko u zapadnoevropskom srednjem veku božji narod se delio na pastire (klerike), pse (ratnike) i stado (narod) (Eko, 2004, 131). Ovi staleži se nisu razlikovali samo imovinski nego i po habitusu poželjnih vrlina. Crkva je ključnu napetost srednjeg veka između nebeske čistote i zemaljskog blata regulisala raznim vlastitim delatnim pojmovima moći: mahnit čovek i zabludela duša, opasni jeretik i vrlji fratičeli, inkvizitori i veštice. U socijalnom pogledu opasna je bila sumnja u korupciju crkve koju su indirektno gajili neki franjevački redovi u XIV veku učeći da Hristos i apostoli nisu imali ništa, pa ih je papa Jovan XXII osuđivao kao jeretike (*Isto*, 50–51). Prosvetiteljski XVIII vek unosi važne pojmovne nijanse u novi vlastiti antagonizam između urbanog, dvorskog visokog društva luksuza i ugladenosti, na jednoj, i utopijske vizije prirodnog, oskudnog i nekultivisanog stanja lišenog privatne svojine, na drugoj strani. Ovu napetost je u Francuskoj najbolje iskazivala razlika između Volterove ode luksuzu kao otmenosti (Volter, 2017) i Rusoove kritike luksuza kao nepravedne nejednakosti (Ruso, 2017; Solar, 2017, 38–42). Filozofkinja Maja Solar je jasno uočila da je na jednoj strani pravdanje luksuza opojmljavano kao rafinirano, svetsko, otmeno, aristokratsko, kulturno i visoko društvo, dok je na drugoj kritika luksuza nazivana seoskom, primitivnom i povratkom prirodi. Dok je za Voltera luksuz bio znak više kulture i ekskluzivnosti, za Rusoa je isti bio signatura nejednakosti. Nije Ruso zagovarao asketizam nego je u luksuzu kritikovao rasipništvo i nejednakost (Ruso, 2017). Retki su tada bili kritičari luksuza koji su upozoravali da je dvorski luksuz tek površna prefinjenost, da se iza raskošne koprene kriju poroci i da je luksuz zapravo „ontološka pukotina između bića i privida“ (cit. Ž. Starobinski prema Solar, 2017, 42–43). Tek će Francuska revolucija raskrinkati bedu feudalne dvorske kulture i uz socijalni i politički prevrat podstaći i novu semantičku revoluciju u XIX veku centriranu oko antagonizma između pravno slobodne radne snage i vlasnika kapitala koji je unajmljuje i eksploatiše, između proletarijata i buržoazije. Važno je zapaziti da su u svakom dobu i stoleću napadno pojmovno zgušnjavanje, ali i dodatno semantičko nijansiranje i raščlanjavanje ključne napetosti između željene i neželjene vizije društva, tj. između javnog prijatelja i neprijatelja. Dakle,

različiti istorijskoepohalni društveni antagonizmi ne mogu se samo čitati nego se mogu i objašnjavati napetostima između vodećih pozitivnih i negativnih pojmova i njihovih raznolikih izvedenih verzija. Kod uobličavanja ovih napetosti treba razlikovati postupna maštovita doterivanja pojmova od naglih promena. Milozvučnost umivene socijalne retorike neoliberalizma se u svojoj razgranatoj pojmovnoj mreži sintagmi i metafora dijametralno razlikuje od subverzivne, razbarušene i buntovne retorike antikapitalizma. Sukobljeni diskursi moći pozivaju na saradnju ili na prevrat. Najkonzervativniji su teokratski crkveni diskursi koji osuđujući gordosti jeretičkog razuma ne traže oplakivanje izrabljivanja nego rana Gospodnjih.

Socijalne revolucije su rušile i ove retoričke privide. Idejne sastavnice krupnih istorijskih prekretničkih procesa bile su semantičke revolucije sinhronog uvođenja novih i progona starih pojmova. Diskursi se mogu nazvati revolucijama samo ako su segmenti krupnih socijalnih promena. Iako je bila dugo pripremana prosvetiteljstvom, prva semantička revolucija zbilja se tek krajem XVIII veka i bila centrirana oko građanske jednakosti i emancipacije od teologije. Druga revolucija ove vrste, ne manje pripremljena marksizmom, stigla je takođe u Evropu nakon 1917. godine. Tada se kao hegemoni diskurs probila mreža pojmova centriranih oko društvenoekonomske jednakosti i internacionalizma čime je obeležen socijalni XX vek. Pad Berlinskog zida 1989. nije doneo samo novu sliku prošlosti i novu viziju budućnosti nego i nova oruđa za tumačenje ovih tektonskih lomova, novu socijalnu semantiku, tj. nove pojmove umrežene u nove diskurse. Prodor pojmova EU krajem XX veka jeste treća evropska semantička „restaurativna revolucija“. U misao o društvu prodrli su novi vodeći pojmovi, ali ispunjeni starim vrednostima. Gledano istorijski, od kraja XVIII veka frekventni su pojmovi nacija, građani, građansko društvo, država, birokratija, sloboda, jednakost, vladavina prava i revolucija, u XX veku to su socijalizam, internacionalizam, antikolonijalizam, eksploatacija, socijalna pravda. Ove potonje u XXI veku potiskuju globalizacija, profitabilnost, tržište, preduzimačko društvo i pojmovi koji se pominju u Indexu socijalne pravde EU (rizik od siromaštva ili socijalne isključenosti, uspeh na tržištu rada, društvena kohezija i nediskriminacija, politika socijalnog isključivanja, međugeneracijska pravda) (Social

Justice in the EU Index report, 2016) i u Rečniku socijalne sigurnosti Saveta Evrope iz 2006 (deregulacija, diskriminacija, domestifikacija, jednakost šansi, kultura siromaštva, neprofitni sektor, potklasa, ranjive društvene grupe, osetljive društvene grupe, socijalni rizik, rizik od socijalne isključenosti i siromaštva, promovisanje preduzetničke kulture, socijalni pluralizam) (Rečnik socijalne sigurnosti, 2006).

Ono što su u sociologiji 1960-ih, uz lament ili uz pohvalu socijalizma kao svetskog procesa, bili funkcija, struktura, klasne protivrečnosti, otuđenje i zakonitosti razvoja danas su, takođe uz lament ili uz pohvalu globalizacije, socijalna isključenost, menadžment, kontingentnost promena, tranzicija, privatizacija. Semantičko neutralizovanje iste društvene uloge može se pratiti u trijadi kapitalista–preduzetnik–poslodavac. Arhitektura odlučivanja se nije promenila, pa nije teško uočiti da je poslodavac umiveni i moralizovani kapitalista. Od njega se razlikuje tajkun (nepravedni koruptivni poslodavac) iako je ovaj pojam pleonazam. Zar nije svaki poslodavac u socijalnom smislu nepravedan jer u proizvodnji prisvaja deo rada unajmljenih? Izgleda da danas nije zato što su antagonizam i eksploatacija uspešno prevedeni u partnerstvo na tržištu rada i opirođeni u preduzetničkom društvu. Proces se nastavlja sve dok su podvlašćeni spremni da trpe u tišini.

Novi diskurs nije samo zamaglio nejednakosti i suprotnosti kapitalizma nego je izmenio i vezu između vodećih pojmova koji redukuju njegovu složenost. Stvarnost u hegemonij neoliberalnoj retorici nije samo bezalternativna nego je pretežno i kontingentna. Duboka odbojnost prema razmatranju nekapitalističke mogućnosti povezana je isticanjem kontingentnosti naspram uzročnosti. Ali nije na delu običan postmoderni relativizam nego dublje poricanje uzročnosti koje se ogleđa u izboru ključnih pojmova. Hegemoniju određenih pojmova treba razumeti ne samo kao unutar naučnu reakciju nego i kao rezultat novog društvenog konteksta, tj. odnosa snaga koje ih nameću. Kontingentnost ima ključnu ulogu u formiranju i upotrebi pojmovne istorije (Palonen, 1999, 8–9). Domišljajući ovu važnu metodsku opasku moglo bi se dodati da je u progonu klasne retorike implicitno prisutno i proterivanje uzročnosti. U istom smislu ne manje je važna i procena da postoji bliska veza između antideterminizma u filozofiji istorije i antisocijalizma u politici (Ferguson, 2014, 32). Prosto rečeno, danas

socijalna isključenost ni izdaleka ne ispada kao direktna posledica privatizacije koliko je to ranije bila eksploatacija kao posledica klasnog antagonizma.

Kontingentna veza unutar novog diskursa labavija je nego što je bila uzročna veza kod prognanog. Dok je eksploatacija ranije prepoznavana kao jasan uzrok antagonističke nejednakosti, kod savremene neantagonističke socijalne isključenosti postoji široka paleta kontingentnih i slučajnih razloga (nesnalaženje na tržištu, nepreduzumljivost, lenjost, lutrija rođenja, nejednakost šansi, mentalitet). Ove razlike nikako ne znače da je kategorija klasnog determinizma manje inkluzivna od indeterminističkog pluralizma. Naprotiv, nedogmatski marksisti lakše će prihvatiti postojanje i drugih međugrupnih napetosti nego što će najtolerantniji liberali prihvatiti antagonističku viziju društva. Kada liberalni pluralizam u startu odbacuje antagonizam tu se slučajnost buni protiv uzročnosti. Po liberalnom rezonu niko nije nužno sistemski i klasno siromašan, nego je pretežno slučajno i vlastitom odgovornošću isključen. U suprotnom smislu, ukoliko su protivrečnosti odista nepomirljive i ako se ne mogu razrešiti unutar postojećeg sistema to automatski znači da je socijalna revolucija legitimna. A to, naravno, ne može prihvatiti nijedna apologija kapitalizma. Kod nje postoji više simetričnih socijalnih nepravdi i sve su rešive unutar sistema. Nema suštinske nepravde u proizvodnji koja je rešiva samo prevazilaženjem unutrašnje granice sistema. U tome se slažu liberali i konzervativci. Socijalna revolucija je patologija, a nepriznavanje antagonizma je granica tolerancije buržoaskog uma. Iz razlika između tvrde uzročnosti i mekše kontingentnosti, ali i iz razlika između prihvatanja i odbacivanja antagonizma, ističu se razlike između objašnjavanja i opisivanja nejednakosti i napetosti između površnih i sistemskih promena društva. Diskurs koji nastoji da promeni stvarnost bliži je njenom objašnjavanju od diskursa koji brani istu realnost opisima različite gustine. Ali to ne znači da je neoliberalna vizija društvenih protivrečnosti nehomogena i haotična nesrazmera mnoštva činilaca socijalne nepravde zato što iz strepnje po objektivnost ne potcenjuje nijedan činilac. Naprotiv, ova perspektiva nije rasuta i tolerantna oprezna nesigurnost nego je bliža relativističkoj represivnoj toleranciji. Kao što postoji kapitalistička represivna tolerancija tako je postojala i

socijalistička represivna socijalna sigurnost. Jednako kao što se markсистima može prigovoriti da kada kritikuju stvarnost treba da ukrote maštu i da ne uzimaju kao značajne samo vlastite nade, tako i liberalne treba upozoravati da ne treba uvek ono što postoji uzimati kao važnije od onoga što ne postoji. U oba slučaja analizu stvarnosti treba razlikovati od analize mogućnosti.

Naravno da je za ovaj teorijski prigovor umrežena naučna politika gluva. Osim uvođenja novih pojmova, savremena integracija EU počiva na reviziji i izmeni klasičnih političkih pojmova, analitičkih i teorijskih, ali i operativnih diskursa koji medijski sažimaju tekuće socijalne, institucionalne i političke procese. U skladu s vlastitom višestepenom strukturom vlasti EU je gradila i višeslojne pojmove: parlament (nacionalni i evropski), građanstvo (nacionalno i evropsko), suverenitet (nacionalni i EU). Marburška filozofkinja Klaudija Vizner dodaje da su čak i nacionalne vlade delovi višeslojnog sistema vlasti EU (Wiesner, 2013) jer je postao anahron jednoznačni metodološki nacionalizam u kom se ključni pojmovi odnose na nacionalnu državu. Osim zaokreta ka višeslojnosti, izmenjen je i sadržaj klasičnog diskursa pravne države: ograničeni suverenitet postao je važno demokratsko načelo, zaštita raznih manjina signatura tolerancije, a uslov svega je slobodno kretanje kapitala u potrazi za jeftinijom radnom snagom i novim tržištima.

Kod procene upotrebe novih pojmova treba imati na umu i način njihovog širenja. Da li se isti dobrovoljno prihvataju ili se nameću raznim uslovljavanjima? Premda pojmovna restaurativna revolucija u misli o društvu nije počela tek nakon pada Zida nego ranije, ipak je od ovoga događaja snažno ubrzana. Već krajem XX veka novi diskurs EU, ne sa običnom usmeravajućom nego s dekretiranom nalogodavnom obavezujućom snagom, propisuje osnovne okvire analize, vrednosne kriterije nove vizije napretka i njegove pokazatelje. Propisani cilj je jasan. Signatura napretka je kretanje ka EU i globalizovanom kapitalizmu. Novi pojmovi postali su okvir naučnih i političkih debata, ali i maska novog prividnog pluralizma. EU je okupirala i izmenila sadržaj i smisao klasičnih ključnih političkih pojmova (država, vlast, demokratija). Nije izmenila samo ustanove nego i pojmove kojima se iste analiziraju. Premda su krupne društvenoekonomske promene ubrzale pojmovnu revoluciju i sam idejni preokret jeste samostalna moćna

poluga promena i pravdanja realnosti. Rečeno semantikom prognanih starih pojmova, na delu je uzajamni povratni odnos baze i nadgradnje. Ideolozi EU novom inovativnom retorikom pomno prate realne tokove kapitala i krče mu put: političko-pojmovne borbe vode se između različitog poimanja nacionalnog i evropskog (kod Poljaka i Mađara) ili oko različitog shvatanja bezbednosti EU od migranata, a ne između različito shvaćenog odnosa privatne vlasti (koja počiva na prisvajanju viška rada i na diktaturi fabrike) i društvenog karaktera rada. Prosto rečeno, iako je EU naizgled potresla klasičnu političku semantiku nije i njen okvir jer je kapitalizam ostao neupitni kanon koji definiše gornju granicu tolerancije važnih pojmovnih debata.

Novi globalni odnosi moći podstakli su novi polet pojmovne istorije: dramatične idejne promene nakon kraja hladnog rata, globalizacija opštenja, stvaranje daleko inkluzivnijih političkih i ekonomskih jedinstava od prethodnih, brzina razvoja novih tehnologija opštenja, internet i računari. Sve lakše su tekle i lingvističke promene, brže su konstruisani novi pojmovi i novi način mišljenja. Ubrzanja su podsticala nove obrasce mišljenja, novu preradu prošlosti, a nova vizija budućnosti je, uz novu revidiranu verziju prošlosti, sve spontanije ugrađivana u nove pojmove. Na novi način postalo je očigledno da nema delatnog diskursa bez nove budućnosti koja traži novu sliku prošlosti. Novo konstruisanje ovih nerazdvojivih vremena praćeno je demokratizacijom, ideologizacijom i politizacijom pojmova (Richter, 1999, 15). Nije teško uočiti društvenointegrativne prioritete nove revizije pojmo-va: nova redukcija složenosti prošlosti, novo osmišljavanje sadašnjice i na novi način opojmljena budućnost. Opojmljavanje je „lakmus proces“ koji pokazuje evoluciju objašnjenja društva. Podjednako se iskazuje u razvoju naučnih paradigmi i u regulaciji javne medijske upotrebe političkih pojmova.

Ova složena diskurzivna akcija još traje, a retorika se stalno dopunjava. Treba je pratiti na više nivoa. Premda diskurs analizu i pojmovnu istoriju povezuje nova generacijska konstrukcija smisla, ne treba zastati kod ove vrste uslovljenosti nego istraživati ideološku upotrebu semantike. Valja analitički procenjivati njen saznajni domašaj, ali i ideološkokritički objašnjavati duštvenoistorijsku uslovljenost. Takođe ne zaboraviti kratkoročnu vezu pojmovnih debata i političkih sukoblja-

vanja kao ni trajnije grupne interese. U zadnjem smislu valja razlikovati pojmovne promene dužeg (od 1789), srednjeg (od 1917) i kraćeg ritma (od 1989), zatim prepoznavati retorički vezivni žanr kod promene pojmova (verski, klasni, nacionalni, ali i naddržavnu retoriku EU i globalizacije) i eklektičke kombinacije. S unutar naučne strane dve su različite perspektive pojmovne istorije: skinerovska i kozelekovska (Wiesner, 2013). Kod prve su u središtu pažnje kratkoročni procesi i analiza konteksta, tj. mikroaspekt pojmovnih promena. Ovoj perspektivi bliska je diskurs analiza. Kod druge je na delu analiza dugih procesa, to je makroaspekt u čijem središtu su strukturni aspekti promene značenja pojmova. R. Kozelek se bavio i raznim brzinama promene politike, društva i jezika. Kod obe perspektive su ključni pojmovi uvek kontroverzni i kontekstualno uslovljeni, ali su različite istorijske dubine i različito je shvatanje istorijskog determinizma. S razlikama u obimu analize povezana je i razlika između sinhronog i dijahronog pristupa promenama pojmova. Zato što vodeći pojmovi nisu goli pokazatelji društvenih promena nego su i sami delatni okvir promena (propisuju im pravac i stupanj) tek se višedimenzionalnom analizom promene pojmova može pokazati da li i u kojoj meri vodeći pojmovi, redukujući složenost, nameću novo viđenje stvarnosti. Naravno da se ne može govoriti o definitivnom nego samo o tekućem stanju pojmova EU jer će nove društvene promene tražiti novu semantiku.

Važne promene u društvu mogu se prilično pouzdano čitati u promenama semantike moći zato što je pojmovna istorija skraćena i sažeta sociologija saznanja. U tome je njen heuristički značaj. Ova disciplina nastoji da raspozna semantičke mreže ne svih, nego samo hegemonih oprečnih, srodnih i komplementarnih pojmova, a njena teorijska i metodološka sinergija počiva na dijalogu oprečnih pristupa. Iako u misli o društvu pojmovi nisu nezavisni od delatnog diskursa, karijera svih istorijskih i društvenonaučnih pojmova ne završava se s promenama hegemonie epohalne svesti. Trajnost pojmova se ne može svesti na aktuelnost ideologija. Važni pojmovi jesu relevantniji u određenom kontekstu, ali mogu imati i nadvremeno važenje. Pojmovi se ne usvajaju nego se prilagođavaju (Vogelsang, 2012, 17). Mogu nadživeti uslove vlastitog nastanka manje ili više prilagođeni novom dobu. A zato što su delatni, a ne akademski, u misli o društvu bolje je govoriti

o uzajamnom i povratnom uticaju pojmova i društvenih struktura. Osim toga, treba razlikovati istorijsku funkcionalnost pojmova od ličnog voluntarizma onih koji ih koriste. Na jednoj strani je pritisak duha vremena, a na drugoj je lični izbor vodećih pojmova kao signatura idejnopoličkog opredeljenja njihovih korisnika. Najposle, pojmovna istorija ne meri prošle pojmove merilima sadašnjice niti uvek pokušava da pokaže njihovu zastarelost. Trudi se da ih razume iznutra i da ih istorično objasni epohalnim protivrečnostima. Na sličan način i sociologija treba da poredi vlastite prošle i sadašnje pojmove jer iz toga uči. Ne uči se samo iz plodne nego i iz pogrešne teorije. A nisu ni sve pogrešne teorije jednako poučne, baš kao što pojmovne greške iz prošlosti mogu biti poučnije od aktuelnih „istinitih“ verzija.